

Історія релігії і церкви

УДК 94:281.96(477)“1920”

О. М. Ігнатуша

ЄПАРХІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОБНОВЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 20–ТІ РР. ХХ СТ.

Автор проаналізував організаційні зміни обновленської церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. на рівні єпархії, вікаріатства, благочиння. Розкрито залежність системи місцевого управління від політики церковного керівництва і державної влади.

Ключові слова: єпархія, вікаріатство, благочиння, церква, влада, централізм, більшовицька модернізація.

Неодноразові звернення істориків до організаційного устрою релігійних спільнот є свідченням важливості і показовості цього устрою для характеристик суспільно-церковних процесів.

О.Ю. Балягузова [1], Г.І. Білан [2], С.І. Білокінь [3], А.Л. Зінченко [4], С.І. Жилюк [5], А.М. Киридон [6], О.П. Тригуб [7] та ін. дослідники суттєво розширили знання про устрій різних православних конфесій України 20–30-х рр. ХХ ст. у контексті їхньої історії. Разом із тим, дослідники предметно не ставили перед собою завдання аналізу устрою релігійних спільнот на різних адміністративних рівнях у порівняльному аспекті та еволюції цього устрою у залежності від суспільних впливів. Це завдання ми намагалися реалізувати у серії статей [8-11].

Пропонована нижче стаття має розкрити особливості устрою середньої – єпархіяльної – ланки обновленської церкви в Україні, включно з її вікаріальною та благочинницькою складовими.

Важливість такого аналізу пояснюється тим, що обновленська церква (назва умовна; згідно статуту 1925 р. – “Всеукраїнська Спілка Релігійних Громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви”, згідно оновленої редакції Статуту 1928 р. – “Українська Спілка Релігійних Громад Православної Синодальної Автокефальної Церкви”. У науковій літературі ще іменується за її неофіційною самоназвою – Українська синодальна церква) виникла як прояв церковно-обновленського руху, підтриманого більшовицькою владою, і активно шукала свою нішу в релігійному середовищі радянської України 20–30-х рр. ХХ ст. Наскільки реформаторські ініціативи обновленців проявилися на єпархіяльному рівні конфесійної організації і наскільки та в яких формах вони зберігалися? Розкриття цих питань на широкому фактографічному матеріалі переважно архівних джерел дозволить повніше охарактеризувати Українську синодальну церкву, як суспільно-церковну інституцію.

Чудовий матеріал для аналізу ідейних джерел, організаційних основ побудови обновленської церкви та їх еволюції надають установчі документи цієї конфесії. Першими, з яких починалася її розбудова, були інструктивні матеріали, “Положення про управління РПЦ”, “Положення” про єпархіяльні та вікаріальні управління, благочинницькі збори та парафії, прийняті 1922-1923 рр. московським Вищим Церковним Управлінням (ВЦУ) і Всеросійським Помісним Собором, а також “Положення про ВУВЦУ” (ВУВЦУ – Всеукраїнське Вище Церковне Управління – авт.), стверджене Всеукраїнським з’їздом духовенства і мирян у Києві 1923 р. Цінний матеріал для розуміння динаміки змін устрою надають також Статут Всеукраїнської Спілки Релігійних Громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви, затверджений Центральною міжвідомчою комісією у справах спілок 4 квітня 1925 р. [12], що вступив у силу 15 травня того ж року [13], зміни до нього прийняті 21 липня 1925 р. [14], а також його нова редакція, схвалена III Всеукраїнським Помісним Собором 14 травня 1928 р. [15].

Переходячи до аналізу структури Української синодальної церкви на місцевому рівні, пригадаємо, що ця церква формально постала із сформуванням Всеукраїнського Священного Синоду 25-27 жовтня 1923 р., звідки й вела свою назву. Генетично вона була проявом обновленського руху, стимульованого більшовиками заради розколу Російської Православної Церкви (РПЦ) (травень 1922 р.). Саме тому її ще найчастіше називають “обновленською”.

Розкол, поглиблений органами ВЧК, розпочався у Петрограді і Москві активізацією груп прогресивного духовенства і групи “Жива Церква” та швидко перекинувся в Україну, де захопив, передусім, єпархіяльні (губернські) центри – Харків, Одесу, Катеринослав, Київ. Швидке перетворення обновленських груп на самостійну церковну організацію стало фактом, оскільки новостворені групи запропонували швидке

вирішення наболілих церковних проблем і користувалися потужною підтримкою партійно-державної влади, таємних органів ВЧК–ДПУ.

Серед факторів, які сприяли успіху обновленців у церковному середовищі, була їхня лояльність до радянської влади і засудження “контрреволюційної позиції” патріарха Тихона, проявленої під час кампанії вилучення церковних цінностей для голодуючих, організованої владою.

Ідеї демократичних і ліворадикальних реформ обновленців підтримала значна частина білого духовенства та органів місцевого церковного врядування. Водночас, колишній глава церкви – патріарх Тихон, якого влада піддала арешту, зберіг за собою чимало прихильників. В Україні його послідовники продовжували визнавати зверхність патріаршого екзарха – митрополита Михаїла (Єрмакова). Динаміка підтримки різних церковних центрів – обновленського ВЦУ та патріарха – привела до остаточного оформлення нової – синодальної церкви – у Москві та Української синодальної церкви з центром у Харкові.

Поява окремої обновленської церкви в Україні, стала наслідком не тільки декларування обновленнями принципів демократизації церковного життя і, відповідно, – дотримання цих принципів у національному питанні, а й тим фактом, що обновленська церква виникла вже після оформлення Української Автокефальної Православної Церкви (жовтень 1921 р.). Тому її реформаторські ініціативи враховували нетривалий досвід існування УАПЦ.

Конкуруючи в українському суспільстві з УАПЦ, яка відроджувала і формувала нову національну релігійну свідомість, обновленська церква пішла на ствердження свого автокефального статусу і розпочала власний проект українізації церковного життя. Хоча обидва зазначені проекти виявилися “денонсованими” її ж верхівкою та “кураторами” з ДПУ, вони показували глибину претензій українського віруючого загалу, який прагнув автокефалії і українізації всупереч намаганням консервативних кіл залишити все беззмінним у цих царинах.

Ідейні та організаційні трансформації Української синодальної церкви були особливо залежні від маніпуляцій більшовицької влади, яка з початку 20-х рр. XX ст. прагнула поглибити розкол у православному середовищі, для чого використовувала Всеукраїнську антирелігійну комісію при Політбюро ЦК КП(б)У та структури ВЧК–ДПУ–НКВС в центрі і на місцях. Ці маніпуляції, що здійснювалися через органи церковного керівництва, поглиблювали суперечності у конфесійному середовищі на місцевому, і, зокрема, єпархіальному рівнях.

З відмовою радянської влади від підтримки обновленців у другій половині 20-х рр. XX ст. і формуванням нового державного антирелігійного курсу – опертя на лояльну до влади патріаршу церкву, нові ідейні зрушення у середовищі Української синодальної церкви знову позначилися на її організаційній структурі, побудові і функціонуванні її єпархіальних структур.

Саме тому, організаційний устрій обновленської церкви на єпархіальному рівні і його зміни впродовж 20–30-х рр. XX ст. потенційно містять у собі елементи характеристик для більш глибокого розуміння суспільно-церковних, внутрішньо- і міжконфесійних процесів і зв'язків.

Єпархіальні та вікаріальні з'їзди. 1925 р. українська обновленська церква затвердила свій Статут, який визначав її внутрішню побудову і, серед іншого – єпархіальний устрій, повноваження різних гілок єпархіальної влади.

III Помісний Собор Української синодальної церкви 1928 р. опрацював нову редакцію Статуту. Таким чином, є належні документальні підстави аналізувати характер еволюції у побудові її єпархіальної влади.

Статут церкви визначав єпархіальні з'їзди як “вищий орган єпархіального управління”. До речі, Статут 1925 р. живив термін “зібрання”, а нова редакція 1928 р. говорить додатково про “малий собор”, повторюючи тим самим назву подібних зібрань УАПЦ. Щодо вікаріальних з'їздів, то їхня роль у Статуті практично не відображена. У ньому лише двічі, наче мимохіть, згадувались “вікаріальні зібрання”.

Явище вікаріальних зібрань швидко віджило. До такої трансформації синодальну церкву спонукала реформа адміністративно-територіального устрою УСРР. Перехід на триступеневу систему державного управління (центр–округ–район) спонукав вилучати “зайву” ланку місцевих структур і перебудувати їх за державним взірцем. Перебудову провели половинчато. Ліквідувавши демократичний інститут – вікаріальні збори, залишили у незмінності бюрократичну установу – вікаріальне управління. Вікаріатства, які не піднесли до гідності єпархій, втратили у самостійності. Вони не отримали права обирати єпископа. Склад вікаріального управління, хоча й формували представники вікаріатства, проте лише у тій кількості, яка була представлена на єпархіальному зібранні. Зазначені зміни зареєстрували доповненнями Статуту 21 липня 1925 р. [5, с.185; 4]. Як засвідчили матеріали Передсоборної наради 1927 р., на час її проведення (травень), синодальна церква із 37 єпархіями, зберегла лише три вікаріатства [5, с.213]. Звіт про діяльність Священного Синоду в перші місяці після III Всеукраїнського собору (з 15 травня по 15 вересня 1928 р.) повідомляв, що було “вирішено, у вигляді експерименту відкрити Ново-Миргородське вікаріатство” [16]. Проте найближчий Пленум Синоду – 17-20 вересня 1928 р. скасував це рішення, постановивши вікаріатство ліквідувати [17, с.239-240]. Матеріали того ж пленуму повідомляють про існування Охтирського вікаріатства [18, арк.51-52], листування ВУЦВК за 1931-1932 рр. – про діяльність Чугувського [19, арк.199-200,223-224]. Приходимо до висновку, вікаріальна ланка єпархіального устрою для синодальної церкви не мала сталої перспективи.

Покликана до життя процесами активного розгортання обновленського руху і демократизації, вона виконала свою роль у розбудові конфесії і, здебільшого, підвищена у статусі, перетворилися на єпархіальну.

Ті вікаріальні структури, які виявилися нездатними піднести обновленський рух організаційно, вплилися у систему благочинь. Новий Статут церкви 1928 р. взагалі не згадував вікаріатств як ланок церковно-адміністративного поділу, а відтак – і вікаріальних управлінь як ланок місцевої церковної адміністрації.

Порівняння двох редакцій Статуту – за 1925 і 1928 рр., – дає підстави стверджувати про прояв процесів централізації влади, яку уособлювали архієрей та єпархіальне управління. Редакція 1928 р. двічі (пп. 2 і 8) повторювала правило: зібрання очолює правлячий архієрей, який є головою управління.

Редакція Статуту 1925 р. зазначала, що постанови зібрань приймаються простою більшістю голосів. Спосіб голосування (відкрите чи таємне) не уточнювався. Це означало, що дійсно демократичний спосіб вирішення питань – таємне голосування – в практиці використовувалося значно рідше.

Хоча загалом представництво на з'їздах було демократичним. Поряд із повним складом єпархіального управління та головами вікаріальних управлінь, до їх складу мали входити делегати від благочинницьких округів, обрані на благочинницьких зібраннях у кількості не менше двох осіб без різниці статі, не молодше 18-ти років та не опорочених за рішенням суду [20, арк.39,74].

Реалізація принципу демократичного представництва на єпархіальному рівні в Українській синодальній церкві мала виразні хронологічні й регіональні особливості.

По-перше, вона залежала від загальної гостроти інституційних проблем в усій церкві. Тому більш представницькими, масовими й насиченими за комплексом розглянутих питань були єпархіальні зібрання початкового етапу обновленського руху, тобто першої половини 20-х рр. ХХ ст.

По-друге, хвилю масової активізації єпархіального життя стимулювали організаційні та популяризаторські заходи Синоду напередодні підготовки та одразу по завершенні Всеукраїнських Соборів. Вони були зорієнтовані на скликання численних, широкопредставницьких єпархіальних зібрань і широке висвітлення їхніх результатів. Зокрема, Вінницький єпархіальний з'їзд 18 квітня 1928 р. зібрав 80 делегатів, але разом із гостями, серед яких було багато священників і мирян Українського екзархату РПЦ, число його учасників досягло 160 чол. [20, арк.28]. Миколаївський єпархіальний з'їзд 22–23 липня 1927 р. відбувся за участі 105 делегатів: 58 від кліру й 47 від мирян [20, арк.40]. Роменський єпархіальний з'їзд 20–21 червня 1928 р. зібрався в числі 102 делегатів [21]. Благочинний протоієрей третього округу церков Запорізької єпархії П. Раєвський 25 травня 1928 р. повідомляв єпархіальне управління про великий успіх доповідей, прочитаних делегатом Собору мирянином Ф. Желтуховим у різних селах (Кам'янка, Водяне, Дніпровка): “скрізь було народу багато”, “народ слухав з великою увагою”, “отримували задовільні відповіді і всі лишилися дуже вдоволені” [22, арк.24,25]. Отож, і після Собору 1928 р., коли, здавалося, пік обновленського руху вже пройшов, активність мирян у єпархіях утримувалася на високому рівні. Вона свідчила про бажаність та проблемність реформ православної церкви, готовність широкого загалу брати посильну участь у їх здійсненні.

По-третє, на активізацію ініціативи єпархіальних керівних структур впливав фактор наявності в регіоні іншої потужної конфесії. Чисельність єпархіальних з'їздів була більшою там, де їх проведення не залишалося непоміченим прихильниками іншої конфесії.

Активні обновленські діячі всеукраїнського і єпархіального рівня залишалися незадоволеними рівнем представництва нижчого кліру й мирян. Прот. А. Коренев – член Всеукраїнського Священного Синоду та Запорізького єпархіального управління – зі сторінок “Українського Православного Благовісника” піддав критиці рівень представництва на численних єпархіальних, вікаріальних і благочинницьких зібраннях. Для цього він порівнював склад Таврійського з'їзду, на якому серед присутніх 22 делегатів було лише двоє мирян, з представництвом на Запорізькому з'їзді (вірогідно 16 вересня 1926 р.). На останньому було представлено 120 делегатів, з них – 76 мирян, 44 – духовних особи. Таке широке представництво зібралось за умови меншого числа парафій Запорізької єпархії порівняно з Таврійською. Отож, прот. А. Коренев кликав “повернутися обличчям до мирян”. “З цього потрібно було починати – писав він, – треба було поставити інформування мирян якомога ширше. У тому, що цього не зроблено – наш великий гріх, наше велике упущення і цей недолік у нашому церковному житті треба усунути. Влаштування єпархіальних з'їздів, де від мирян представництво має бути не по благочиннях, а від кожної громади, та не “за числом членів причету”, а по-можливості більше – 5-8-10 чоловік від кожної громади, такі єпархіальні з'їзди принесуть безперечно немало користь” [23]. Автор пояснював. По-перше – миряни, залучені до активної церковної роботи “переконаються в чистоті наших намірів, в правильності нашої лінії, переконаються в тому, що справа Церкви – справа всіх віруючих, а не лише священників”. По-друге, миряни “тихонівських парафій ... також не захочуть залишитися бездіяльними ... і сміливо підуть за Священним Синодом, заставлять і батюшок своїх втягнутися в загальну творчу роботу і залишити руйнівну”.

Але норми представництва на єпархіальні зібрання не змінили. Ініціатива ідейних борців за демократизацію не могла розхитати устоїв управлінців, звичних до консерватизму. Розширення ініціативи мирян несло додаткові клопоти вищому керівництву, яке прагнуло забезпечити максимальну керованість церквою зверху. Тому синодальна церква поверталася до старих моделей управління РПЦ. Хоча окреслена тенденція не заперечувала доволі масових явищ широкої мирянської ініціативи у середовищі обновленської церкви. Подібної ініціативи ще більшою мірою не допускали керівні ланки і організаційні форми Українського екзархату РПЦ.

Отож, на делегатському складі єпархіальних зібрань синодальної церкви позначилися загальні тенденції еволюції церкви – поступове зменшення відсотку мирян в органах керівництва на різних рівнях.

Таким чином, синодальний проект соборного устрою церкви на єпархіальному рівні діяв недостатньо ефективно. В одному з аналітичних оглядів Катеринославського відділу ДПУ пасивність місцевих провідників обновленських ідей – парафіяльних священників, на початку розгортання структур обновленської церкви характеризувався так: “Більшість сільського духовенства лишилася як і раніше пасивною” [24, арк.102]. Консерватизм української етноконфесійної психології вносив непослідовність у спроби демократизації церковного устрою. Швидко подолати його не вдавалося. Занадто короткочасною виглядала практика рівноправного, а за радянської влади – рівного у безправ’ї, співіснування конфесій, залежна від відсутності демократичних традицій у суспільстві. Зовнішні впливи більшовицької державно-політичної системи руйнували нерозбудований церковний демократизм.

Єпархіальні, вікаріальні управління. Половинчастість інституційної трансформації обновленської церкви рельєфно проступала у формах організації та стилі роботи єпархіальних управлінь. Навіть їх назву церква успадкувала від РПЦ і у цьому полягала запорука сприйняття цих управлінь віруючими. Спроб зміни назви чи її уточнення протягом всієї діяльності конфесії не зафіксовано.

Через вертикаль єпархіального управління на периферію йшли розпорядження центральних органів – ВУВЦУ, а пізніше Священного Синоду, що знаходилися під політичним контролем партійно-державних структур. Відтак ця вертикаль була вкрай потрібна владі для виконання розкольніцьких планів. Отож, легалізація єпархіальних управлінь синодальної церкви була визначена логікою політичних розрахунків більшовиків, їхніх завдань якнайшвидшого поглиблення церковного розколу і знищення церкви.

Показовим у цьому відношенні є приклад оперативного реагування управлінь на запити державних органів про подання протоколів засідань єпархіальних управлінь. За супровідними листами 1926-1929 рр. можна зробити висновок, що в Запоріжжі цю вимогу виконували швидко і ретельно [25, арк.37,38-41,47,50,235,238,248,252,258,287].

Створення єпархіальних управлінь почалося 1922 р. і знайшло підтримку Всеросійського (1923 р.) та Всеукраїнського (1925 р.) Соборів. Єпархіальні управління, як правило, формувалися з п’яти чоловік, а вікаріальні – з трьох. На такий склад орієнтував “Статут групи православного духовенства і мирян “Жива Церква” на Україні”, затверджений 13 січня 1923 р., для якого взірцем слугувало Положення ВЦУ про управління РПЦ.

Статут Української синодальної церкви, затверджений у квітні 1925 р., усталив склад управлінь. Управління складалося з п’яти чоловік: голови, 4-х членів і 2 кандидатів. Склад не залежав від розмірів, території єпархії, числа парафій та віруючих. Всіх членів, крім голови та вікарного єпископа, якщо існувало вікаріатство, обирали єпархіальні збори терміном на рік. Голову призначав Синод. Вікарій входив до складу управління “за посадою”. Склад управлінь затверджував Синод, маючи важелі впливу на єпархіальну ланку.

Статут 1925 р. не регламентував пропорційність представництва від духовенства та мирян у складі єпархіального управління. Хоча на практиці, управління будували у пропорційній кількості. Документи Запорізького єпархіального управління за 1926-1929 рр. дають змогу стверджувати, що склад управління відповідав декларованим принципам демократичного представництва. Поряд із головою архієпископом, до його складу входили два протоієреї і двоє мирян [25, арк.149,201,240,242,315,318,322]. Інколи на засідання залучали ще одного священника і мирянина. Іноді воно проходило лише за участі духовенства та за відсутності одного з мирян [25, арк.183,186,188,189]. Але жодного разу його робота не пройшла за участю одних лише мирян, хоча б і під головуванням єпископа.

Порушення цього співвідношення відбувалося лише в бік ширшого представництва духовенства. Так, сформоване 29 вересня 1927 р. Тульчинське єпархіальне управління складалося з трьох протоієреїв, мирянина, двох кандидатів від духовенства та двох від мирян. Секретареві – священнику також надали “право виборного одноголосного члена правління” [26, арк.60-61]. Нове єпархіальне управління Ізюмської єпархії, обране на з’їзді 4-5 вересня 1929 р., майже повністю склали духовні особи – настоятель собору прот. Л. Федотов, протодіякон собору І. Пивоваров, прот. А. Мухін та прот. В. Жидков [27]. Останній приклад показує, що членами єпархіального управління, як правило, були настоятелі та служителі соборних церков, центральних храмів міста, міська церковна еліта. Кандидатами у члени управління у більшості випадків обирали осіб духовного звання. Отож, тенденція до витіснення мирян з єпархіальних управлінь вказувала на тяжіння синодальної церкви до консервативного, а не до протестантського розуміння устрою церкви.

Ключову роль у цій організації відігравала особа, призначена центром. Це могла бути фігура поставлена мимо волі місцевого населення, навіть нездатна ефективно очолити церковне життя. Подібне спостерігаємо на прикладі шойно згаданої Запорізької єпархії, куди рішенням Синоду призначили єпископа Сергія (Іванцова). Рішенням виявилися невдоволені парафіяни, які після перших тижнів керівництва і служби архієрея прийшли висновку про його невідповідність зайнятій посаді [28, арк.34-34 зв.]. Напруженість в єпархії зберігалася довго. Вона привела до залишення служби настоятеля соборної церкви, члена єпархіального управління і Синоду, давнього місцевого церковного діяча, благочинного протоієрея Г. Травлєєва, який перейшов служити до Одеси.

Конструкція єпархіальних і вікаріальних управлінь змінювалася зі зміною центральних органів управління. Після того як Синод у Харкові, наслідуючи форму побудови Синоду у Москві, поділили на Президію і Пленум, подібні зміни покотилися на українську периферію [29, арк.9].

Благочинницькі зібрання і ради. “Положення про управління церквою”, затверджене Всеросійським Помісним Собором 1923 р., визначало, що “для зручності єпархіального управління єпархія поділяється на

округи, які об'єднують не більше 10 церков" [30, арк.116]. Формула "не більше 10 церков" була використана і авторами Статуту Української синодальної церкви 1925 р. Проте після розбіжностей з реаліями, новий Статут зафіксував інший принцип формування: "райони, по можливості відповідні цивільним районам" [15, с.226].

На чолі округи стояли благочинницькі ради, обрані на благочинницькому зібранні і очолені благочинними.

Уже у початковий період існування благочинницька ланка управління була поставлена під прямий контроль. Благочинні і благочинницькі ради мали право вступати до обов'язків лише після ствердження їх повітовими або вікаріальними управліннями. Єпархіальні і вікаріальні (окружні) управління могли скасовувати постанови благочинницького зібрання з усіх питань.

Відтак, способи вирішення всіх принципових проблем місцевого церковного будівництва залежали від єпархіального керівництва, корпоративних інтересів чи кон'юктурних політизованих розпоряджень центру.

Протоколи зібрань духовенства і мирян Добрянського та Голованівського благочинь Первомайського вікаріатства Одеської єпархії 1925 р., де почесними гостями були єп. Йосиф (Михальчук) і член єпархіального управління прот. Омелян Станкевич, звертають на себе увагу надзвичайною близькістю порядку денного розглянутих питань і текстуальною тотожністю постанов [31, арк.129,131]. Зауважена подібність показує, наскільки широкими були можливості впливу єпархіальних керівників на благочинницьку ланку церковного управління при додатковій умові їх власної присутності на благочинницькому зібранні.

Серйозною перешкодою для діяльності благочинь стали економічні проблеми. Добровеличківське благочинницьке зібрання (22 січня 1925 р.) на Одещині, з огляду на відсутність коштів, ухвалило делегувати на єпархіальний з'їзд двох представників замість чотирьох [31, арк.137]. Цей приклад типовий.

Створювалася ілюзія "недоопрацювання" благочинних і їх рад. Під час Зінов'ївського єпархіального з'їзду 18-19 жовтня 1927 р. представник єпархіального управління прот. Василь Апостолов наголосив на потребі системи заходів для поліпшення ситуації. Серед ініціатив, які підтримали делегати, значилось: ревізії парафій благочинними не менше двох разів на рік, особистий зв'язок священиків і благочинних з єпархіальним управлінням. Благочинних зобов'язали щонайменше двічі на рік відвідувати єпархіальні управління "для освідчення останнього про становище справ єпархії" [26, арк.53].

Недостатню ефективність інституту благочинних відзначає протокол з'їзду духовенства і мирян Голтянського округу Первомайського вікаріатства від 16 січня 1925 р. Зафіксовано клопотання вікаріального управління, аби "усі справи з призначення, переміщення, нагородження й звільнення членів причету благочиння проходили через благочинницькі ради або, у крайньому випадку, у справі про це запитувати думку благочинницьких рад". Робимо умовивід, що узвичаєною була практика ігнорування інституту благочинних та їхніх рад.

Констатуємо недостатню ефективність благочинницької ланки внаслідок здавленості проблемами, що створила держава. Цілком закономірно, що за таких обставин з боку єпархіального управління посилювалася тяга до спроб перебрати на себе повноваження благочинних. Всупереч практиці початку 20-х рр., коли обновленська церква намагалася розширити мережу благочинь, у другій половині 20-х рр. спостерігаємо протилежну тенденцію. На Зінов'ївському єпархіальному зібранні залунали пропозиції об'єднати благочинницькі райони з малим числом парафій [26, арк.53].

У числі першочергових завдань, на які у другій половині 1925 р. звернув увагу розширений пленум Могилівського єпархіального управління на Поділлі, значились: 1) підвищення авторитету благочинних через право їх участі в засіданнях єпархіального управління з вирішальним голосом; 2) затвердження посади помічника благочинного в районах, де кількість синодальних церков складала близько 15-20 [5, с.282]. Отож, робилися спроби посилити адміністративну відповідальність благочинних і, водночас, надати їм авторитету як представникам вищої – єпархіальної, – ланки управління.

Проте посилення корпоративної відповідальності благочинних не принесло швидкоочікуваних результатів щодо зміцнення позицій обновленських громад і розширення їхньої мережі. Тому єпархіальні управління згодом цілковито перебрали на себе й благочинницьку ланку церковного управління, як це сталося з вікаріальною. У цьому відношенні символічним виглядає рішення Запорізького єпархіального управління від 2 липня 1929 р. Воно проголосило "тимчасове скасування" посади благочинних по всій єпархії [25, арк.310].

Прийняття подібних рішень не змогло цілковито виключити благочинницьку ланку з системи устрою. Численні джерела свідчать, що формально усунуті з управління благочинницькі ради й благочинні продовжували виконувати функції. Скажімо, через них спрямовувалася велика кількість клопотань парафіян, які були адресовані єпархіальному управлінню.

Отже, на прикладі благочинницької ланки управління, яку обновленська церква успадкувала у РПЦ, також проявлялося змагання між традицією і неможливістю її дотримання за умов комуністичної модернізації.

Загалом, розглянута вище побудова єпархіальної влади Української синодальної церкви та аналіз її функціонування показують, що єпархіальна влада, успадкована від РПЦ, виявилася недостатньо дієвою за умов радянської державної системи. Це було свідченням не стільки невідповідності принципів побудови влади новітнім суспільним ідеалам, скільки жорсткістю, несприятливістю умов, створених у суспільстві державою для церкви, як політично ворожої інституції.

Намагаючись триматися на рівні вимог часу і вносячи нові елементи в систему церковного управління, синодальна церква змушена була, врешті, повернутися до більш жорстких, авторитарних форм управління. На делегатському складі єпархіальних зібрань, представництві у складі єпархіальних управлінь, ролі вікаріатств та благочинь синодальної церкви позначилися загальні тенденції еволюції церкви – поступове зменшення відсотку мирян в органах управління на різних рівнях, посилення централістичних рис керування. У цьому її еволюція була подібною до еволюції усіх інших православних конфесій радянської України 20–30-х рр. ХХ ст.

Спроби маніпулювання синодальною церквою, застосовані більшовицькою владою, не принесли останній очікуваних результатів. На заваді постав потужний чинник православного консерватизму, який з одного боку – утримував обновленську церкву від збочень у церковних канонах, з іншого – посилював персональну віру у міру розгортання утисків влади проти церковних організацій і духовенства.

Джерела та література

1. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Балягузова Ольга Юріївна. – Миколаїв, 2005. – 217 с.
2. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – 206 с.
3. Білокін С.І. Православні єпархії України 1917-1941 рр. / Сергій Іванович Білокін // Історико-географічні дослідження на Україні : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1992. – С.102-110.
4. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 423 с.
5. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928) / Сергій Іванович Жилюк. – Рівне : РДГУ, 2002. – 384 с.
6. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
7. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією: Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.
8. Ігнатуша О.М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. / О.М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.145-152.
9. Ігнатуша О.М. Організація місцевої влади української автокефальної православної церкви (20-ті рр. ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С.180-185.
10. Ігнатуша О.М. Організаційний устрій Соборно-Єпископської церкви в 1925-1937 роках / О.М. Ігнатуша // Історична пам'ять : наук. зб. – Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2009. – №1. – С.92-103.
11. Ігнатуша О. Реформування парафіяльної організації Української Синодальної церкви у 20–30-ті рр. ХХ ст.: перспектива чи підрич основ? / Олександр Ігнатуша // Покликання : зб. праць на пошану проф. о. Юрія Мицика / [редкол.: П. Сохань (гол. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – С.495-513.
12. Офіційно // Голос Православної України. – 1925. – №10. – С.4-6.
13. Вісті ВУЦВК. – 1925. – 15 травня.
14. Распоряжения правительства // Український Православний Благовісник. – 1925. – №16. – С.10.
15. Деяние четырнадцатое. 14 мая 1928 года. Утро. // Український православний благовісник. – 1928. – №19-20. – С.225-227.
16. Деятельность Свящ. Синода в первые месяцы после III Всеук. Свящ. Поместного Собора // Український Православний Благовісник. – 1928. – №21-22. – С.241.
17. Сентябрьский Пленум Священного Синода // Український Православний Благовісник. – 1928. – №21-22. – С.239-241.
18. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф19. – Оп.1. – Спр.186.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.1. – Оп.7. – Спр.171.
20. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.262.
21. У нас. Ромни // Український Православний Благовісник (Харків). – 1928. – №17. – С.199.
22. ДАЗО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.187.
23. Коренев А., прот. Лицом к мирянам / прот. Андрей Коренев // Український Православний Благовісник (Харків). – 1925. – №17. – С.5.
24. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1602.
25. ДАЗО. – Ф.Р-316. – Оп.3. – Спр.135.
26. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.262.
27. У нас. Изюм // Український Православний Благовісник (Харків). – 1928. – №21-22. – С.243.
28. ДАЗО. – Ф.Р-316. – Оп.3. – Спр.10.
29. ДАЗО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.168.
30. ДАЗО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.147.
31. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.200.

Игнатуша А. Н. Епархиальная организация обновленческой церкви в Украине в 20-е гг. XX в.

Автор проанализировал организационные изменения обновленческой церкви в Украине в 20-х гг. XX в. на уровне епархии, викариатства, благочиния. Раскрыта зависимость системы местного управления от политики церковного руководства и государственной власти.

Ключевые слова: епархия, викариатство, благочиние, церковь, власть, централизм, большевистская модернизация.

Ignatusha O. M. The Diocesan Organization of the Renovationist church in Ukraine in the 20-th years of the XX c.

The author has analyzed the organizational change of the Renovationist Church in Ukraine in the 20-th years of the XX c. at the level of the diocese, vicariate and deanery. He revealed the dependence of the local governance of the church leadership and policies of government.

Key words: diocese, vicariate, diocese, church, government, centralism, the Bolshevik modernization.

УДК 94:281.86(477+438)“1918/1939”

I. М. Шугальова

СПРАВА УКРАЇНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)

В статті здійснено аналіз політики Польського уряду в релігійному питанні в період між двома світовими війнами. Автор приділив основну увагу процесу проголошення автокефалії православної церкви в Польщі та спробам надати їй національного колориту.

Ключові слова: Польська Автокефальна Православна Церква, Українська автокефальна православна церква, українізація, білорусизація, дієцезія.

Справа становлення національної церкви, розвиток її організаційної структури та справа українізації богослужінь в Україні на сьогодні гостро актуальна. В ХХ ст. виникали внаслідок політичних колізій, створювалися прецеденти, коли українська національна церква оформлювалася як окрема інституція з власним єпископатом. Становище церкви в ХХ ст. ускладнювалося відсутністю національної державності та розокремленістю українських земель. Тим не менше, справа українізації церкви вважалася актуальною та першочерговою. Дослідники історії церкви новітньої доби неодноразово звертали увагу на дану проблему [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Предметом даного дослідження виступає справа українізації церкви на територіях, які входили до складу Польщі в період між двома світовими війнами. Матеріали, на основі яких здійснено нашу розвідку, ми віднайшли у фондах Архіву Нових Актів у Варшаві (Archiwum Akt nowych Warszawa, Республіка Польща). Висловлюємо подяку ксьондзу, доктору габілітованому, професору Маріану Бендзі, який люб'язно надав у наше розпорядження фонди бібліотеки Теологічної Академії у Варшаві (Республіка Польща).

Підсумки Першої Світової війни констатували перерозподіл кордонів у Європі. Для України завершення війни знаменувало остаточну втрату надій на соборність земель. В міжвоєнний період суспільно-політичні та культурно-релігійні процеси на українських землях перебували в орбіті впливу кардинально відмінних політичних сил, що позначилося на всіх без виключення сферах життя. Не винятком стало і релігійне життя.

Православні конфесії Радянської України упродовж 20-х рр. ХХ ст. виступили об'єктом численних маніпуляцій радянської влади. Національна автокефальна церква, внаслідок спланованих дій більшовицької влади, увійшла в деструктивний період свого існування. Розгортання церковного розколу співпало з одного боку – з наростанням антирелігійного тиску радянської влади, з іншого – з голодом 1921-1923 рр.

В середині 20-х рр. позиція радянської влади щодо церкви викристалізувалася більш рельєфно. Антицерковна політика більшовицьких органів являла собою продуману та гнучку політичну технологію. Задля нейтралізації впливу авторитетної та популярної серед віруючих Російської православної церкви (РПЦ) та розпорошення її парафіян серед інших православних церков, радянські органи підтримували спочатку автокефальні громади, обновленський рух, потім сприяли посиленню впливу Діяльно-Христової церкви.

З 1925 р. ДХЦ стрімко розширювала свою мережу: парафіяни та служителі РПЦ, УАПЦ, Синодальної обновленської церкви масово переходили у лоно ДХЦ [7, с.92]. Стверджувати, що ДХЦ мала певні організаційні чи ідеологічні пріоритети важко. Пояснення швидкого зростання чисельності «діяльників» вбачаємо у специфіці суспільної ситуації того періоду. З одного боку новоутворена конфесія користувалася негласною підтримкою державної влади, а її служителі на певний час позбавлялися утисків ДПУ; з іншого – аналогічні церковні процеси відбувалися і в інших країнах, зокрема у Польщі.

Суспільно-політична ситуація в Радянській Україні кінця 20-х рр. не передбачала існування альтернатив. Адміністративно-командна система вже зміцніла та розгорнула тотальний наступ на церкву та її служителів, методично провокуючи так звані “самоліквідації” конфесій. Відцентрові тенденції в лоні Української автокефальної православної церкви, спровоковані владою, призвели врешті-решт до прийняття єпископатом церкви рокового рішення про саморозпуск.